

УДК 37-029:165.242.2(045)

А. М. Гуменюк

кандидат філософських наук,

доцент кафедри суспільних дисциплін

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

НЕЛІНІЙНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ІДЕЯ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Основні методологічні орієнтири модернізаційних процесів у сфері вищої педагогічної освіти в Україні визначає філософія освіти. Ця дослідницька царина вивчає методологічні засади функціонування й розвитку освіти як цілісної системи, а також є формою концептуалізації освіти, яка стає об'єктом філософського аналізу, що охоплює її онтологічні, епістемологічні, антропологічні, аксіологічні та праксеологічні аспекти.

Метою статті є експлікація методологічного потенціалу концепту нелінійності для розуміння сучасних освітніх явищ і переосмислення наявних теоретичних уявлень про них.

Поява концепту «нелінійність» у сучасному науковому дискурсі пов'язана насамперед зі становленням постнекласичної наукової раціональності. Термін «постнекласична раціональність» був запропонований В. Стьопіним, який розрізняв класичний, некласичний і постнекласичний типи раціональності [5, с. 8]. Згодом поняття «постнекласика» поступово вкоренилося у філософському дискурсі. Передумовою її становлення стало розуміння світу як складного, багатоваріантного, неструктурованого, можливісного, нестійкого, нерівноважного. Лінійне бачення процесуальності доповнюється досвідом нелінійного бачення світу (за визначенням І. Пригожина, «універсум відкривається як дещо багатоваріантне»), що задає в концептуальному просторі філософського мислення принципово нові парадигмальні установки, пов'язані з новим баченням детермінаційних відношень, новим розумінням темпоральності світу, а також нові ідеали пізнання, основані на відмові від універсальності «законів буття», усвідомленні плюралізму істин, можливості різноманітних варіантів розвитку [16, с. 398].

Концепт «нелінійність» походить із фізико-математичних дисциплін, проте сутність нелінійності як онтологічної властивості систем не обмежується лише математичним описом. Цей концепт має більш широкий зміст. На думку Н. Кочубей, нелінійність – це не тільки математичний термін, а поняття, яке розкриває властивості систем, здатних до самоорганізації [7, с. 30].

Варто зазначити, що методологія постнекласичної науки поступово стає однією із пріоритетних у науці, не скасовуючи попередні, а збагачуючи їх, і сама ними збагачується [7, с. 30]. У межах цієї методології концепт «нелінійність» набуває онтологічного і світоглядного розширення, що зумовлює його екстраполяцію на предметне поле багатьох гуманітарних наук, зокрема й філософії освіти.

Розглянемо концепт «нелінійність» у сучасному науковому дискурсі, звуживши його до предметного поля філософії освіти. Загалом поняття нелінійність тлумачиться як властивість систем чи процесів, що полягає у відсутності лінійної залежності одних параметрів від інших. Проте в царині філософії це поняття трактується по-різному, залежно від підходів до освіти чи проблемного поля діяльності.

Осмислення нелінійності в постнекласичній науці здійснюють В. Аршинов, Ю. Данилов, І. Добронравова, С. Курдюмов, К. Майнцер, Г. Малинецький, М. Моїсєєв, Е. Морен, Г. Ніколіс, І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен та ін. У сучасній філософії освіти тлумачення концепту нелінійності знаходимо у працях В. Буданова, Л. Гор-

бунової, А. Євтодюк, І. Єршової-Бабенко, О. Князевої, Н. Кочубей, В. Лутая, М. Ожевана, І. Предборської.

Якщо розглядати цей концепт із позиції синергетичного підходу, то у світоглядному плані нелінійність може бути розгорнута в межах ідеї багатоваріантності (чи альтернативності) шляхів еволюції, глибокого взаємозв'язку випадковості й необхідності, хаосу та порядку [1, с. 24].

В. Буданов розглядає нелінійність як один із принципів становлення. Під нелінійністю він розуміє передусім порушення принципу суперпозиції: результат суми не дорівнює сумі результатів. На його думку, будь-яка межа цілісності об'єкта (його руйнування, розпад, поглинання) передбачає нелінійні ефекти. Нелінійність, переконаний учений, «живе» поблизу меж існування системи. В. Буданов вважає, що, для того щоб перейти від одного стану гомеостазу до іншого, система змушена переходити простір їхньої спільної межі, сильної нелінійності [2, с. 49].

Одна з перших вітчизняних авторів монографії про нелінійне мислення І. Добронравова вважає, що ця властивість процесів самоорганізації відкриває широкі можливості для цілеспрямованої дії людини, водночас підвищуючи відповідальність за ці дії та ризик людського існування [3, с. 10].

Знайомство з літературою засвідчило, що феномен нелінійності здебільшого розглядається в межах синергетичної парадигми. Але, виходячи з принципу проліферації, не варто обмежуватися лише цією методологічною позицією, проблемне поле дослідження має бути доповнено іншими методологічними позиціями, виробленими сучасними філософськими напрямками. Тому для аналізу концепту нелінійності залучено концепції постмодернізму, постструктуралізму, постпозитивізму, у межах яких нелінійність розкривається через такі ідеї: ризому (Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі), інтертекстуальності (Ю. Крістева), нелінійного письма (Ж. Дерріда), стрибкоподібного чергування епістем (Д. Фуко), неупорядкованого й різноспрямованого розвитку та принципу проліферації (П. Фейєрабенд) тощо.

Розглядаючи концепт нелінійності з погляду таких напрямків сучасної філософії, як постмодернізм, постструктуралізм, постпозитивізм, варто зупинитися на основних положеннях філософії Ж. Дельоза, які наділені значним дослідницьким потенціалом. У своїх працях французький філософ-постмодерніст виокремлює специфіку нелінійної раціональності, порівнюючи її з лінійними підходами до освоєння дійсності. Передусім для подолання бінарності в конструюванні мисленневих образів важливим є твердження Ж. Дельоза про те, що таке розрізнення не передбачає історичного переходу від лінійності до нелінійності, указуючи на співіснування цих стратегій мислення у філософських дискурсах. Лінійний тип мислення як базова установка передбачає наявність у світі інстанцій, що наділені статусом стійкості й кінцевості. Тобто, на думку філософа, у світі є дещо «насправді», рух до якого становить сутність раціонального пізнання. Саме цей рух думки наділяє змістом не тільки людське існування, а й усе те, що ми бачимо, відчуваємо, тобто те, що постає як дещо зовнішнє. Щодо нелінійного типу мислення, то цей тип передбачає показ тієї обставини, що стійкість і кінцевість вищезгаданого «насправді» (чогось істинного, що перебу-

ває за межами наявної даності, і такого, що її структурує) є часовим орієнтиром, своєрідним параметром порядку, який породжується іманентною життєдіяльністю людини, котра перебуває в конкретних і минутих межах історичних і соціальних обставин. У такому разі до нелінійної стратегії мислення належать такі установки на перебування у світі, які намагаються маніфестувати відсутність права стверджувати наявність «трансцендентальних умов» чи «трансцендентальних галузей», де перебуває зміст, і відстоюють можливість мислити неможливе [8, с. 79].

Поняття «нелінійність» розкривається через модель нелінійної онтології, якою є модель ризому, створена Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі. Поняття ризому фіксує принципово нелінійний спосіб організації цілісності (тексту), що залишає відкритою можливість як для внутрішньої іманентної рухомості, так і для інтерпретаційного плюралізму. Це поняття виражає фундаментальну для постмодерну деконструктивістську установку на презумпцію руйнування центрованості. Поняття ризому вводить Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі для позначення радикальної альтернативи до замкнених і лінійних структур, що передбачають жорстку осьову орієнтацію. Такі структури діляться ними на «стрижневі» («система-корінь»), яким відповідає образ світу як Космосу, і «мичкуваті» («система-корінець»), що передбачають розуміння світу як «Хаосмосу» [8, с. 45].

Найбільш визначна якість ризому – наявність множини виходів. Подібні ідеї знаходимо у Ф. Джеймсона, який говорить про дисперсність доміантних ходів [13, с. 98], та У. Еко, котрий використовує метафору мережного лабіринту з безкінечною кількістю входів, виходів, коридорів, кожен із яких може перетнутися з будь-яким іншим, тощо. На відміну від структури, ризома конститується в розриві як у перманентній зміні власної конфігурації й семантики.

Ризома є альтернативою до замкнених і статичних лінійних структур із жорсткою осьовою побудовою. Її характеристиками є децентрованість, плюральність, комплексність і відкритість як системи. Комплексність передбачає розгляд явищ у зв'язку, у множинності. Спрощене, лінійне мислення не здатне до сприйняття союзу єдиного та множинного. Передусім комплексність означає повністю нерозривно пов'язаних різнорідних складових: вона встановлює парадокс множинного і єдиного. З іншого боку, комплексність являє собою полотно подій, дій, взаємодій, ретроактивних дій, детермінацій, випадковостей, що становлять наш світ. Отже, нелінійність мислення передбачає комплексність сприйняття, що допоможе уникнути одновимірного бачення світу й мислити ризоматично та ризоморфно.

Іншою сутнісною характеристикою нелінійної онтології є її відкритість як системи. На думку Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, відкрита система завжди передбачає можливість зв'язку з новими різнорідними елементами, які її трансформують. Система є відкритою, коли концепти пов'язані швидше з обставинами, ніж із сутностями. Із відкритості системи випливають два наслідки: по-перше, закони організації будь-якої системи основані на принципах невпорядкованості, стабілізованого динамізму, а не порядку; по-друге, система повинна мислитись не автономно, а у взаємозв'язку з оточенням, і такий взаємозв'язок є не простою залежністю, а її сутнісною рисою [8, с. 77]. Конститууючи ідею ризому як моделі нелінійного типу організації, постмодернізм не передбачає однобічного трактування буття як тотально ризоморфного, пропонуючи застосування як лінійних, так і нелінійних інтерпретаційних моделей. Отже, у такий спосіб руйнуються будь-які спроби теоретичного конструювання бінарної опозиції «лінійність – нелінійність», що корелюється із положеннями постмодерністської епістемології

й, зокрема, впливає із самого розуміння сутності ризому. У контексті цієї методологічної позиції постає питання про можливу взаємодію лінійних і нелінійних середовищ.

Ідеї децентрації, висловлені в межах концепції ризому, наявні й у працях Ж. Ліотара, який критикував центрованість, раціональність мислення, доводячи неможливість існування цілісної універсальної системи знання. На думку Ж. Ліотара, до останнього часу єдність знання забезпечувалась за рахунок звернення людини до метанаративів, великих базових ідей. На сьогодні вони втрачають значення гаранта істинності й цінності. Згідно з цим, філософ висуває ідеї про розпад єдності й зростання плюралізму. Згідно з Ж. Ліотаром, сучасність характеризується кінцем «великих метанаративів», звільненням світу від «ілюзорної метафізики модернізму» і відкриттям безкінечних можливостей для локальних форм активності й форм життя, звільненням від «монокультури» як уніфікуючого дискурсу та виходом до культури багатоманітності [15, с. 23].

Співзвучною із поняттям ризому є ідея невпорядкованого й різноспрямованого розвитку і принципу проліферації, що представлена в межах концепції епістемологічного анархізму П. Фейєрабенда. Термін проліферації запозичено з біології, де він означає розростання тканини організму шляхом розмноження клітин. Згідно з цим принципом, створення й розвиток різноманітних концепцій не потребує узгодження із загальноприйнятими. У такий спосіб можна уникнути догматизму, стандартизованості, обмеженості. Заперечуючи кумулятивність наукового знання і наступність у його розвитку, П. Фейєрабанд пропонує науковий і світоглядний плюралізм, відповідно до якого розвиток науки постає як хаотичне нагромадження довільних переворотів, що не мають об'єктивних основ і не можуть бути раціонально пояснені, отже, є нелінійними [11, с. 68].

Подібний вектор розуміння нелінійності відображений у працях представниці постструктуралізму Ю. Крістєвої, яка розробляє модель нелінійної комунікації. Дослідниця вводить поняття інтертекстуальності. У межах цього поняття мислення свідомість людини була ототожнена з письмовим текстом як єдиним достовірним способом його фіксації. Поняття інтертекстуальності в постмодерністській філософії має кілька значень. У вузькому розумінні це поняття означає включення одного тексту в другий. Проте в практиці постмодернізму цей термін отримав більш широке тлумачення, тому обмежимося лише ним. Інтертекстуальність означає розмивання меж тексту, у результаті чого він позбавляється кінцевості й закритості, стає внутрішньо неоднорідним і множинним. Серед основних ознак інтертекстуальності можна виокремити цитатність, децентрованість, безмежність, деперсоналізацію автора, неструктурованість, відкритість, потенціал самоорганізації. Отже, можна зробити висновок про належність інтертекстуальності до нелінійних моделей організації [4, с. 56].

Нелінійні способи організації цілісності висвітлені в працях Ж. Дерріда. Філософ розробляє нелінійний, багатовимірний спосіб філософствування, несумісний із вузькістю, тоталітаризмом, догматизмом у сфері мислення, що протистоїть спробам придушити життя ідеєю. Ж. Дерріда виокремлює характерні риси лінійного та нелінійного письма як способів відображення різних форм мислення. Він розглядає всі створені тексти в багатовимірних, нелінійних відношеннях між собою, що створюють безкінечну кількість змістів. Деконструктивний метод, розроблений філософом, дає змогу знаходити в тексті книги й відкривати не тільки репрезентації змістів (лінійне письмо), а й становлення, рух думки, що виявляє моменти нелінійності думки, змістів, не доведених до репрезентації. У нелінійному письмі знайдено спосіб відображення процесу появи, становлення нових ідей [9, с. 89].

Зміст концепту нелінійності через ідею стрибкоподібного чергування епістем розкрив М. Фуко. Згідно з цією ідеєю, феномени істини, адекватності, реальності перестають розумітися як онтологічно фундовані [12, с. 54]. Виникає проблематичність тієї картини дійсності – епістемі, яка існує в ту чи іншу історичну епоху. Відповідно до концепції М. Фуко, у кожній історичній епістемі існує специфічна система знання, що утворюється з дискурсивних практик різних наукових дисциплін, – епістема. Вона реалізується як мовний код, мовна норма, яка несвідомо визначає мовну поведінку й мислення індивідів. У процесі зміни епох відбувається процес зміни епістем, що відбувається нелінійно, стрибкоподібно [12, с. 78]. Варто відзначити, що викладені вище ідеї є взаємодіючими і взаємодоповнювальними, створюючи «плато» концепту нелінійності, а також містять методологічний потенціал та евристичність для застосування їх в освітній сфері.

У сучасному філософсько-освітньому дискурсі значна кількість праць присвячена проблемам упродовження принципів нелінійного підходу в освітній сфері. Зокрема, нелінійність є однією з методологічних підвалин, на яких базується сучасна освітня парадигма, а також засадничим принципом організації навчального процесу. Зокрема, шляхи застосування нелінійного підходу в освіті запропоновано у працях В. Буданова. Він наголошує, що криза сучасної системи освіти великою мірою зумовлена вузько прагматичними установками, орієнтацією на вузько дисциплінарний підхід без горизонтальних зв'язків, жорстке розмежування гуманітарних і природничих дисциплін. Наслідками такого розмежування є не тільки фрагментарність бачення реальності, а і її деформація, що не дає людині змоги адекватно реагувати на кризу, яка загрожується, на девальвацію моральних норм, нестабільність політичних та економічних ситуацій. Людина виявляється неспроможною охопити комплексність проблем, осягнути зв'язки і взаємодії між речами, що перебувають поза її сегментованою свідомістю в різних галузях. Отже, на сьогодні, на думку автора, нове бачення світу, розуміння особистої відповідальності за його долю стають неодмінною умовою виживання людства [2, с. 49].

Нелінійність як децентрація відображена у працях І. Предборської. На думку дослідниці, у класичній епістемології, а згодом і у вітчизняній педагогіці, у тому числі й сучасній, осягнення різноманітної реальності здійснюється за допомогою протиставлення бінарних опозицій, наслідком чого стає абсолютизація певного центру істини. Ця практика вносить в освіту елементи деперсоніфікації, однобічності. Також в освіті відзначається статусна суперечність учителя й учня, яка стала причиною виникнення «відчуженого знання». Тому авторка наголошує на евристичності методології постнекласичної науки для децентрації бінарних опозицій у педагогічному процесі та реалізації принципів нелінійного підходу в освіті. На її думку, на сьогодні необхідним є філософське осмислення освіти, яке полягає в перегляді її методологічних засад, створенні нової концепції освіти для нових екзистенційних умов і антропологічних орієнтирів суспільства [6, с. 37]. Виходячи із цих міркувань, авторка стверджує, що використання методології постнекласичної науки в сучасній освіті створює умови для реалізації одного з її основних принципів – принципу світоглядного та культурного самовизначення особистості [6, с. 39].

Отже, у межах статті було висвітлено провідні методологічні позиції, у яких відображено основні підходи до розуміння нелінійності як феномена постнекласичної раціональності. Підсумовуючи все вище зазначене, можна стверджувати, що поняття нелінійності розглядається як дискурсивне в сучасній філософії освіти. Його екстраполяція на освітню сферу уможливило використання нелінійного підходу до різних освітніх процесів, у тому числі і явища модернізації.

Література

1. Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнекласической науки / В.И. Аршинов. – М. : 1999. – 203 с.
2. Буданов В.Г. Синергетичні стратегії в освіті / В.Г. Буданов // Вища освіта України. – 2003. – № 2. – С. 47–53.
3. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И.С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 152 с.
4. Кристева Ю. Знамена на пути к субъекту / Ю. Кристева // Философская мысль Франции XX века. – Томск : Водолей, 1998. – С. 289–296.
5. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В.С. Степин // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 3–18.
6. Предборська І. Постнекласичні інтервенції в освітньому дискурсі / І. Предборська // Вища освіта України. – 2003. – № 2. – С. 37–40.
7. Філософські абрисы сучасної освіти : [монографія] / [І. Предборська, Г. Вишинська, В. Гайденко, Г. Гамрецька та ін.]; за заг. ред. І. Предборської. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 226 с.
8. Deleuze G. A Thousand Plateaus / G. Deleuze, F. Guattari / Trans. Brian Massumi. – Vol. 2 of Capitalism and Schizophrenia. – Paris : Les Editions de Minuit. – 2004. – 611 p.
9. Derrida J. Writing and Difference / J. Derrida / trans. Alan Bass Chicago: University of Chicago Press, 1978. – 342 p.
10. Eco U. The Name of the Rose / U. Eco. – Harcourt, 1983. – 512 p.
11. Feyerabend P. Against Method / P. Feyerabend // Outline of an anarchistic theory of knowledge. – London, 1975. – 273 p.
12. Foucault M. The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences. / M. Foucault / (trans anonymous) . – London : Tavistock, 1970. – 421 p.
13. Jameson F. Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism / F. Jameson. – Durham : Duke University Press, 1990. – 438 p.
14. Kelso J.A.S. Phase transitions and critical behavior in human bimanual coordination / J.A.S. Kelso // American Journal of Physiology: Regulatory, Integrative and Comparative, 1984.
15. Lyotard J.-F. Toward the Postmodern. / J.-F. Lyotard // Ed. Robert Harvey and Mark S. Roberts. Atlantic Highlands. – NJ : Humanities Press, 1993. – 245 p.
16. Prigogine I. The philosophy of instability / I. Prigogine. – Futures, 1989. – P. 396–400.

Анотація

Гуменюк А. М. Нелінійність як концептуальна ідея сучасної філософії освіти. – Стаття.

У статті експліковано феномен нелінійності в предметному полі сучасної філософії освіти. Проаналізовано провідні методологічні позиції, у яких відображено основні підходи до розуміння нелінійності як феномена постнекласичної раціональності, зокрема для аналізу концепту залучено концепції постмодернізму, постструктуралізму, постпозитивізму, у межах яких нелінійність розкривається через такі ідеї: ризоми (Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі), інтертекстуальності (Ю. Кристева), нелінійного письма (Ж. Дерріда), стрибкоподібного чергування епістем (Д. Фуко), неупорядкованого й різноспрямованого розвитку та принципу проліферації (П. Фейєрабенд) тощо. Висвітлено методологічний потенціал цього концепту для розуміння сучасних освітніх процесів, у тому числі і явища модернізації.

Ключові слова: нелінійність, філософія освіти, постнекласична раціональність, модернізація освіти, синергетичний підхід.

Аннотация

Гуменюк А. М. Нелинейность как концептуальная идея современной философии образования. – Статья.

В статье эксплицирован феномен нелинейности в предметном поле современной философии образования. Проанализированы ведущие методологические позиции, в которых отражены основные подходы к пониманию нелинейности как феномена постнеклассической рациональности, в частности для анализа концепта использованы концепции постмодернизма, постструктурализма, постпозитивизма, в рамках которых нелинейность раскрывается через следующие идеи: ризомы (Ж. Делез и Ф. Гваттари), интертекстуальности (Ю. Кристева), нелинейного письма (Ж. Деррида), чередования эпистем (Д. Фуко), неупорядоченного и разнонаправленного развития и принципа пролиферации (П. Фейерабенд) и др. Раскрыт методологический потенциал данного концепта для понимания современных образовательных процессов, в том числе и явления модернизации.

Ключевые слова: нелинейность, философия образования, постнеклассическая рациональность, модернизация образования, синергетический подход.

Summary

Gumenuk A. M. The nonlinearity as a conceptual idea of modern philosophy of education. – Article.

The article explicates the phenomenon of non-linearity in the objective field of contemporary philosophy of education. The key methodological positions, which reflect the main approaches to understanding the phenomenon of nonlinearity such as the concepts of postmodernism, post-structuralism, postpositivism, in the context of which non-linearity is revealed through ideas of: the rhizome (G. Deleuze and F. Guattari), intertextuality (J. Kristeva), non-linear writing (J. Derrida), epistem (M. Foucault), and multi-directional disordered development and proliferation principle (P. Feyerabend), and others, are analyzed. The methodological potential of nonlinearity for understanding contemporary educational processes, including the phenomenon of modernization is investigated.

Key words: nonlinearity, philosophy of education, postnonclassical rationality, modernization of education, synergistic approach.